

De militære biblioteker og hærordningen af 1867

Af Marton de Hartyani

Indledning

For nogen tid siden blev min opmærksomhed henledt på, at et udvalg i 1867 havde behandlet spørgsmålet om en sammenslutning af Det kgl. Garnisonsbibliotek (KGB) med enten Det kgl. Bibliotek (KB) eller Universitetsbiblioteket (UB). Dette blev som bekendt ikke realiseret, men jeg satte mig for at undersøge baggrunden for sagen nærmere.

Der er skrevet meget lidt om de militære biblioteker i Danmark og mest i annalistisk form. Bortset fra oversigtsartikler i *Håndbog i Bibliotekskundskab* og *Nordisk håndbog i bibliotekskundskab* er litteraturen forfattet af militære, som gennemgående ikke har været ødsle med brug af kilder. I Rigsarkivet er Hærens Arkiv nu en afdeling, og her findes Krigsministeriets og de forskellige våbenarters (korps) og militære institutioners arkiver. De rummer rige og uudnyttede fonds – hvis man ellers har tid og tålmodighed til at finde rundt i det sindrige krigsministerielle arkiveringssystem, men der er også meget store huller, hvad bibliotekerne angår.

Da jeg i efteråret 1985 havde samlet materialet til denne afhandling, stødte jeg på jubilæumsskriftet *Det kongelige Garnisonsbibliotek gennem 200 år. 1785-1985*, udgivet af KGB. Omfangsmæssigt er det langt det største bidrag til KGB's historie, næsten 200 sider med et

Marton de Hartyani, forskningsbibliotekar. Det kgl. Bibliotek, Christians Brygge 8, 1219 København K.

meget smukt billedmateriale, delvis i farver. Det er i øvrigt gratis. Med nogen spænding gennemgik jeg det med henblik på, om brodet nu var taget ud af munden på mig.

Som bibliotekshistoriker søger jeg snarere at spore de kræfter, der er bestemmende for biblioteksudviklingen, end at skildre de ydre begivenheder i disse institutioners historie. Typisk for den sidstnævnte metode er en passus i jubilæumsskriftet (s. 44): »Der skulle således gå næsten 120 år inden hovedtankerne af det i 1841 fremsatte forslag [om oprettelse af et militært centralbibliotek] blev ført ud i livet«. Skriftet søger ikke at besvare det oplagte spørgsmål, hvorfor? I det følgende har jeg et bud på, hvorfor det ikke skete i 1866-67, og vil her give et generelt bud på, hvorfor det først blev en realitet i 1959: Manglende interesse for sagen i Krigsministeriet og institutionsegoisme fra de enkelte våbenarters side: Vore biblioteker er vor ejendom, og ingen skal foreskrive os, hvad vi skal købe, og hvad vi skal opbevare, og navnlig ikke de andre våbenarter.

De militære biblioteker indtil 1867

De militære biblioteker i Danmark kan føres tilbage til 1700-tallet. Det største, KGB, oprettedes i 1785, men både før og efter oprettedes flere specialbiblioteker, f.eks. under Artilleriet, Ingeniørkorpset, Generalstaben og Den militære Højskole. I tidens løb opstod der også en række lokale garnisonsbiblioteker som en art foreningsbiblioteker i tilknytning til officersklubberne. Bibliotekerne ressorterede naturligt nok under de militære myndigheder, efter 1848 under Krigsministeriet. I det følgende koncentrerer fremstillingen sig om forholdet mellem KGB og våbenarternes specialbiblioteker.

Omkring 1860 rådede disse biblioteker tilsammen over ca. 26.000 bd., hvoraf dog en stor del forefandtes flere steder.¹ KGB, som rådede over henved 6.500 bd., hvoraf en del var erhvervet som testamentariske gaver, havde en meget heterogen bogbestand. Den ene halvdel var nærmest »civil Dannelses- og Kundskabslitteratur«, hovedsagelig af »æstetisk« og »historisk« karakter. Den anden halvdel bestod af almindelig krigshistorie og militær litteratur, og det fremhævedes, at en stor del af litteraturen var af ældre dato, og at

Det kongelige Garnisonsbibliotek havde indtil 1860'erne til huse i Giethuset, som desuden rummede Den militære Højskole. Da den nyanlagte Tordenskjoldsgade 1866 skulle gennemføres til Kongens Nytorv, blev Giethuset (t.v.) forkortet og delvis ombygget, således blev frontispicen over hovedindgangen brudt ned. I 1872 blev resten af bygningen revet ned for at give plads til Det kgl. Teater. Foto 1867, Københavns Bymuseum.

der var »en Deel« inden for »Militairvidenskabens speciellere Grene«, som man ikke havde, bestanden koncentrerede sig fortrinsvis om infanteri- og kavallerividenskab.² Dette forhold kunne ikke undre, idet de øvrige våbenarter jo havde deres specialbiblioteker. Disse havde imidlertid også store huller i samlingerne, en kritiker pegede på, at navnlig m.h.t. teknisk litteratur stod det sløjt til.³

Midlerne til bogkøb forekom ikke særlig store. Omkring 1860 havde KGB således et annum på 1000 kr., hvoraf en mindre del gik til driftsudgifter som indbinding og rengøring. De andre biblioteker var ringere aflagt, men tilsammen rådede de dog over 4000 kr. årligt til egentlige biblioteksopgaver.⁴

Personalet var militært, med officerer som bestyrere. I lighed med en række andre militære institutioner var ledelsen af KGB en retrætepost for en officer, der var trådt ud af linien. Chef fra 1851 var oberst J.W. von Wickede, der beklædte posten til sin død i 1881, 93 år gammel. Det må antages, at der ingen mangel var på værnepligtige medhjælpere, og bibliotekerne var vistnok i mønsterværdig orden.⁵

Reformklimaet

Junigrundlovens folkestyre var levende interesseret i administrative reformer og rationaliseringer, ikke mindst med henblik på at lette byrderne for skatteyderne, »ønsket om effektivitet, forenkling og overskuelighed var en drivkraft«.⁶ Initiativet til disse tiltag kom i begyndelsen fra nationalliberale og bondevenner i forening, men de nationalliberales reformiver kønede med tiden, som de fik indflydelse på regeringsapparatet.⁷

Det nyoprettede Ministerium for Kirke- og Undervisningsvæsenet (Kultusministeriet) interesserede sig for KB's og UB's organisation og struktur med henblik på at få bibliotekerne koordineret og formå dem til at samarbejde. Folketinget havde i 1850erne flere debatter om biblioteksforhold, men det samlede resultat var ikke imponerende, idet der hverken blev gennemført væsentlige ændringer eller besparelser.⁸

Med dette hændelsesforløb som udgangspunkt⁹ vil det af hensyn til det følgende være formålstjenligt ud fra nogle administrationssociologiske teser at drage nogle konklusioner om muligheden for at gennemføre reformer, in casu på bibliotekerne.

Som den administrerende myndighed er et ministerium interesseret i, af politiske og økonomiske årsager, at dets institutioner fungerer bedst muligt. En institution er normalt uinteresset i reformer, såfremt de fremkaldes af pres udefra, og navnlig hvis de indebærer nedsat tryghed – taget i videste forstand – for institutionens personale. Offentligheden – normalt defineret som benytterne af institutionen, men også de folkevalgte repræsentanter for disse – er derimod interesseret i institutionens størst mulige effektivitet med mindst mulige omkostninger. Den centrale rolle i dette spil

tilfalder ministeriet, idet det må afveje flere hensyn. Når offentligheden kræver reformer på en institution, kan det ikke umiddelbart modsætte sig et sådant krav, selv om institutionen bestemt fraråder ændringer, p.g.a. risikoen for konfrontation med offentligheden. På den anden side er det uhensigtsmæssigt, om det beordrer institutionen til at indføre reformer, som kan befrygtes ikke at blive administreret efter hensigten og muligvis vil medføre, at institutionen fungerer dårligere end før. Derfor er det en historisk erfaring, at *overtalelse* er ministeriets vigtigste påvirkningsmiddel over for en institution, med bevillingerne til samme som både gulerod og stok, alt efter moden overvejelse.

Ud fra disse teser undrer det ikke, at Kultusministeriet ikke kunne formå KB og UB til et nærmere samarbejde, endsige sammenlutning, for ingen på disse biblioteker var interesserede i at gå ind på ordninger, som de ikke følte, de fik fordele af, og som derfor forekom dem som tilbageskridt. Der manglede en gulerod. Og stokken kunne offentligheden – in casu Folketinget – ikke formå ministeriet til at bruge. Det var der ikke flertal for. Det højeste, som kunne opnås, var nogle ordninger, som bevarede ansigt hos de implicerede parter, men derfor også stort set var hule. Man kunne derfor som resultat af alle anstrengelserne henvise til, at der var indført en delvis fagdeling og oprettet et organ til samarbejdet mellem bibliotekerne.¹⁰ Der skulle gå mere end et halvt århundrede, før disse myter offentligt blev sprængt.¹¹

Disse mekanismer bag »ordningen« af fagdelingen har jeg fremdraget, fordi de havde en direkte indvirkning på afgørelsen om de militære bibliotekers fremtid i 1867. Jeg vil samtidig hævde, at mine teser bidrager til at forklare, hvorfor det i lang tid var en uløselig opgave at oprette et militært centralbibliotek, selv om der også før 1867 blev gjort flere forsøg i den retning.

Reformforsøgene

Det var fra benytterne, initiativet blev taget til reform af den militære biblioteksvæsen i form af en sammenlægning til et fælles militært centralbibliotek. Det første initiativ i 1841 kom fra en kreds af officerer i form af et andragende til højstkommanderende, kongen.¹²

Motiveringen var, dengang som senere, da sagen på ny rejstes, at der var væsentlige fordele – økonomiske for bibliotekerne, praktiske for benytterne – ved en sammenlægning. I afslaget anførtes to argumenter, som også gik igen senere. Det ville være meget kostbart at fremskaffe et lokale, som kunne rumme alle de bøger, og de enkelte institutioner ville ikke gerne afstå deres bogsamlinger.¹³ Som følge af sagen måtte bestyreren af KGB tage sin afsked.

Sagen blev taget op igen af kaptajn L. Fog i 1858.¹⁴ Han henviste især til de mange dobbeltkøb og foreslog et militært centralbibliotek med en række håndbiblioteker i stedet for specialbiblioteker under sig, med en central styrelse til at fordele midlerne. Kaptajn W. O. W. Lehmann sendte i 1859 et andragende derom til Krigsministeriet,¹⁵ som efter høring af bibliotekerne meddelte et afslag med det yderligere argument, at specialbibliotekerne var gået imod den anbefalede foranstaltnings udførelse, »om hvis retlige Tilstedelighed der ... vilde kunne reises begrundede Tvivlsmaal«.¹⁶

Den tabte krig i 1864 blev anledning til en gennemgribende reorganisering af det danske forsvar. Under den daværende forfatning var Krigsministeriet et fællesanliggende for Danmark og Slesvig. Derfor blev dets budget forhandlet af Rigsrådet, sidst reorganiseret ved Novemberforfatningen 1863. I modsætning til Rigsdagen gjaldt finanslovene her for to år ad gangen. Efter tabet af Slesvig var det imidlertid kun et tidsspørgsmål, før en ny grundlov blev vedtaget, hvorved Rigsrådet ville forsvinde og bevillingerne til Krigsministeriet skulle gives af Rigsdagen.

I februar 1866 forhandlede Krigsministeriets budget i Rigsrådet, og samtidig blev forsvarskommissionen nedsat.¹⁷ Så at sige hver en stump af militærvæsenet blev gennemgået, kommissionen tog sig mere af de overordnede rammer, Rigsrådet og efter juli 1866 Rigsdagen af detaillerne. Også sagen om de militære biblioteker blev rejst. Spørgsmålet var da, om den folkevalgte offentlighed kunne udrette mere end de officerer, der gennem de tjenstlige kanaler havde løbet panden mod en mur.

Under budgetbehandlingen den 13. februar udtalte den nationalliberale Adolph Steen, at det var »en Uting«, at der var et særligt bibliotek for hvert våben. Han fandt det korrektere at henlægge »det

Hele under Krigsministeriet og at begrænde det nøiagtigt til, hvad der fordres«. ¹⁸ Efter finansudvalgets behandling af sagen anførtes det, at det var mindre økonomisk og »i det Hele mindre hensigtsmæssigt, at der vedligeholdes saa mange militaire Bibliotheker«. Man ønskede sagen taget under overvejelse, og som pression mod ministeriet gaves bevillingen til de militære biblioteker kun for det første år af budgetperioden. ¹⁹

Finansudvalgets ordfører, den nationalliberale C. E. Fenger, var samtidig medlem af forsvarskommissionen, hvilket gav hans motivering af den manglende bevilling den 26. marts 1866 ekstra vægt. Kun fordi finansudvalget manglede »Data«, overlod det ministeren at stille forslag om at sammendrage bibliotekerne under de forskellige våben med KGB, sagde han, og derved antydede han også, at sagen næppe ville blive rejst i forsvarsudvalget. Krigsminister J. V. Neergaard tiltrådte ændringsforslaget uden kommentar, medens V. Schøler, der nærmest var konservativ, kun betinget kunne støtte en sammenlægning af bibliotekerne. Hans hovedærinde var at muliggøre videnskabelige militære studier i provinsen, og han anmodede indstændigt ministeren om at foreslå, at der blev »stillet en ikke ringe Sum til Anskaffelse af Bøger til Garnisonsbibliothekerne i Provindserne«. ²⁰

Rigsdagen fik med vedtagelsen af den gennemsete grundlov i juli 1866 Krigsministeriets budget for 1867/68 forelagt sammen med de øvrige dele af finansloven. Det skete i oktober 1866. Her var bevillingerne til de militære biblioteker optaget med et nogenlunde uændret beløb. I anmærkningerne redegjorde ministeriet for de tidligere forsøg på en sammenlægning og anførte som argument for at bevare status quo, at den større decentralisering af militæret, som ministeriet for tiden arbejdede på, ville »stille forøgede Fordringer til en let Adgang til Erhvervelsen af ... Kundskaber, og Ministeriet har derfor ikke troet for Øieblikket at kunne gaa videre med Hensyn til Indskrænkningen af de militaire Bibliotheker«. ²¹

Ved denne argumentation vendte ministeriet faktisk sagen på hovedet ved at pådutte forslagsstillerne helt andre motiver, end de i virkeligheden havde. Formentlig foretog ministeriet denne manøvre for ikke at desavouere sin egen afgørelse fra 1859 og den kgl. resolu-

tion af 1844. Finansudvalget gav dog ikke op, men vendte så også for sit eget vedkommende sagen på hovedet. I betænkningen til finansloven for 1867/68 var der ikke mere tale om sammenlægning af de militære biblioteker, men udvalget pålagde ministeriet at undersøge, om KGB ville »kunne sammendrages med et andet af vore større offentlige Bibliotheker«. Ministeriet fik herved en frist til næste finanslovsforslag til at afgøre sagen og tiltrådte i mellemtiden de foreslåede bevillinger.²²

Således kom sagen nu til at dreje sig om noget helt andet, end da den blev rejst. Ingen af benytterne af de militære biblioteker havde foreslået en sammenlægning af KGB med et civilt, offentligt bibliotek, men nu var det blevet pålagt Krigsministeriet at undersøge muligheden. Hændelsesforløbet kan ses som et godt eksempel på det politiske ping-pong spil mellem rigsdag og ministerium, hvor en sag under behandling kunne tage en helt uforudset og overraskende vending.

Denne »vistnok ikke vidtløftige Sag«,²³ som Krigsministeren karakteriserede den, blev dog foreløbig stillet i bero, for i den påfølgende periode arbejdede Krigsministeriet for højtryk. Først skulle forsvarskommissionen afgive betænkning. Det skete i november 1866, uden at de militære biblioteker overhovedet blev nævnt i den. Dernæst skulle de omfattende forslag udarbejdes i lovform, som skulle vedtages af Rigsdagen. Endelig skulle lovene snarest implementeres, for der var tale om dybtgående ændringer på de fleste områder.²⁴

Først den 5. august 1867, da der var knap to måneder, til finanslovsforslaget skulle forlægges Rigsdagen, fik krigsminister W. Raasløff tid til at skrive til Kultusministeriet om sagen. Han medgav, at det var mindre hensigtsmæssigt at vedligeholde så mange militære biblioteker, men det var »ikke hensigtsmæssigt for Øieblikket at formindske ... [disses] Antal«, hvorfor finansudvalget havde pålagt ham at undersøge en mulig sammenlægning af KGB med et større offentligt bibliotek. Han bad Kultusministeriet nedsætte et udvalg af embedsmænd fra KB og UB til at udtale sig om sagen inden månedens udgang og meddelte, at han havde beordret kaptajn Emil Madsen til at give udvalget de oplysninger, det måtte ønske.²⁵

Sagen var næppe helt betydningsløs, siden kaptajn Madsen blev sat på den. Madsen havde været sekretær i forsvarskommissionen, hvor han givet har ydet sit bidrag til det hurtige resultat. Allerede den 8. august tilskrev Kultusministeriet overbibliotekar Chr. Bruun, KB, og underbibliotekar H. Gundorph, UB,²⁶ om sagen. Disse trådte i forbindelse med Madsen, og alle tre underskrev en betænkning den 28. august.²⁷

Udvalget var enig om at afvise sammenlægningstanken, dels af pladmæssige og strukturelle årsager og dels af bibliotekstekniske. KB omtaltes ikke, men udvalget argumenterede mod overfyldning af UB. Dette havde fået en kraftig forøgelse af sin bogbestand ved for nylig at have fået en række biblioteker under sig, sidst Det Classenske Bibliotek. Derfor fandt man det ikke heldigt at udsætte UB for nye, omfattende forandringer. Strukturelt ville der ved indlemmelsen af KGB i KB eller UB ske et »stærkt Brud« af disse som universalbiblioteker, fordi KGB ikke var »et universelt militærvidenskabeligt, men et meget specielt Bibliothek«, idet man henviste til, at store dele af militærvidenskaben tilhørte specialbibliotekerne, medens KGB kun besad en »Stump« af den. Dette bragte udvalget ind på det bibliotekstekniske aspekt. Omkring halvdelen af KGB's bogbestand måtte ved en sammenlægning med KB eller UB udskilles som dubletter, nemlig så at sige hele den civile del samt nogle af de krigshistoriske dele. Man tilføjede også, at det ville være vanskeligt for et stort offentligt bibliotek at erhverve sig den ekspertise, der behøvedes til anskaffelse af militær litteratur.

Det vægtigste argument imod en sammenslutning fandt udvalget dog i et overordnet synspunkt. Man henviste til den fagdeling mellem bibliotekerne, som »for ikke ret mange Aar siden« havde afstukket retningslinierne for bibliotekernes vækst. Man pegede på, at der havde været enighed om at fremme udbygningen af en række specialbiblioteker og standse den tilsvarende vækst af universalbibliotekerne inden for en række områder, der havde tilknytning til en institution med et enkelt fag som speciale, for eksempel Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, Botanisk Have og Statistisk Bureau. En sammenlægning af KGB med KB eller UB ville være stik imod disse principper.

Som sin konklusion erklærede udvalget, at det ville være »det Naturlige« at sammenslutte KGB med de øvrige militære biblioteker til et stort universelt militært bibliotek.²⁸

I sin stillingtagen til betænkningen noterede Kultusministeriets referent den 30. august, at han netop havde nævnt det samme til en lærer på Den militære Højskole, og departementschefen noterede dagen efter, at det »formentlig [var] correckt at indskrænke sig til at udtale sig mod Ophævelsen« enten i KB eller UB og ikke fremkomme med forslag til en ordning, da det var Krigsministeriets sag. I sin afsluttende skrivelse om sagen til Krigsministeriet den 4. september udtalte Kultusministeriet, at det kunne »tiltræde, hvad i Betænkningen er udtalt om de Ulemper, der vilde være forbundne med« KGB's indlemmelse i KB eller UB.²⁹

Krigsministeriet tog betænkningen til efterretning og trykte en del af den i anmærkningerne til finanslovsforslaget for 1868/69.³⁰ Udvalgets konklusion om den naturlige løsning af sagen blev omhyggeligt udeladt. Bevillingerne til de militære biblioteker gik glat igennem Rigsdagen uden kommentarer fra de folkevalgtes side. Ministeriet havde således fået sin vilje i denne sag.

Konklusion

Sagen om oprettelsen af et militært centralbibliotek havde hermed fået en afslutning, som indebar, at de militære bibliotekers ordning en lang årrække fremover ikke søgtes ændret. Efter sagens forløb kan der næppe herske tvivl om, at det var Krigsministeriets holdning, som kom til at afgøre udfaldet. Det støttede tilsyneladende uden forbehold specialbibliotekernes ulyst til at indskrænke sig og underlægge sig en central bibliotekarisk myndighed. I praksis gik ministeriet endnu videre og standsede på den måde al videre diskussion om sagen.

V. Schølers indlæg den 26. marts 1866 til fordel for provinsens militærfolk havde nemlig fundet gehør i Krigsministeriet. Fra finansåret 1868/69 var der nu opført 1800 kr. årligt på budgettet til støtte for garnisonsbibliotekerne i provinsen, fordelt med 200 kr. til hvert. Det var i og for sig et prisværdigt og logisk initiativ, fordi en del af hæren som følge af forsvarslovene i 1867 blev forlagt til Fyn

og Jylland,³¹ hvorved en del af KGB's benyttede forlod København. Bevillingen imødekom således en del af deres litteraturbehov. Garnisonsbibliotekerne var imidlertid uafhængige af KGB, så der kan næppe herske tvivl om, at der skete betydelige dobbeltanskaffelser.

En anden følge af forsvarslovene var, at der blev oprettet en række nye militære institutioner med tilhørende biblioteker, som Hærens Officersskole, Forplejningskorpset og Skydeskolen. Det samlede resultat af den militære biblioteksdebat var altså en betydelig forøgelse af antallet af biblioteker uden nogen form for koordinering. Hvis en koordinering af disse havde haft blot en smule interesse i ministeriet, kunne man være begyndt med de nye biblioteker, som var uden selvstændige traditioner, og her have efterprøvet, om en central biblioteksmæssig styring kunne udnytte bevillingerne bedre og dermed stille mere litteratur til rådighed for benytterne.

Det kan derfor konkluderes, at ministeriet bevidst undlod at afstikke retningslinier for sine bibliotekers virksomhed og derved hæmmede en optimal udnyttelse af de samlede bevillinger. Det knap 5-cifrede beløb til biblioteker af et samlet budget på 7-8 millioner kr. vejede ikke tungt nok til at bevæge Krigsministeriet til på længere sigt at søge mere hensigtsmæssige løsninger.

NOTER

1. W. O. W. Lehmann: Om de militaire Bibliotheker i Kjøbenhavn. I: Tidsskrift for Krigsvæsen. 1859. S. 315-16.
2. RA, Kultusministeriet, 3. kt., j.nr. L675/1867.
3. Lehmann. Anf. skr. S. 318-19.
4. L. Fog: Om de militaire Bibliotheker i Kjøbenhavn. I: Tidsskrift for Krigsvæsen. 1858. S. 114.
5. KGB 1785-1985. S. 26.
6. V. Skovgaard-Petersen: Gyldendals Danmarks historie, bd. 5. 1985. S. 249.
7. Ssteds. S. 249-50.
8. S. 182-183 i M. de Hartanyi: Det mærkværdige amfibium. I: Bibliotek for læger, bd. 174, suppl. 1. 1982. S. 181-228.
9. Ssteds, samt mere detaljeret s. 412-423 i P. Birkelund: Universitetsbiblioteket 1729-1926. I: Københavns Universitet 1479-1979, bd. IV. 1980. S. 365-454.

10. Ssteds.
11. Hartyani. Anf. skr. S. 189-90.
12. KGB 1785-1985. S. 20.
13. Ssteds. S. 21.
14. Fog. Anf. skr. S. 113-16.
15. Lehmann. Anf. skr. S. 314-22.
16. Samme. S. 321-22. – KGB's positive indlæg for reformen vejede ikke tungt ved ministeriets afgørelse. RA, HA, KG Correspondenceprotokol 30.juli 1859.
17. Johs. Nielsen: Genrejsningshåb og undergangsangst. Dansk forsvarspolitik mellem 1864 og 1870 og folkestyrets første forsvarsordning. Odense 1979. S. 65-69.
18. Rigsraadstidende 1866. Sp. 179.
19. Samme. Tillæg A. Sp. 207.
20. Samme. Sp. 1391, 1409 og 1415-16.
21. Rigsdagstidende 1866/67. Tillæg A. Sp. 667-70.
22. Samme. Tillæg A. Sp. 701.
23. RA, Kultusministeriet, 3. kt., j.nr. L 675/1867.
24. Nielsen. Anf. skr. S. 69-124.
25. RA, Kultusministeriet, 3. kt., j.nr. L 675/1867.
26. Ssteds. – Der var formentlig ikke tale om nogen bagtanke fra ministeriets side ved ikke at beskikke UB's chef, P.G. Thorsen, som medlem af udvalget. I ministeriets overvejelse den 6. august er Thorsens navn anført, men i skrivelsen erstattet med Gundorphs, sandsynligvis fordi Thorsen var bortrejst, og sagen hastede.
27. Ssteds.
28. Ssteds.
29. Ssteds.
30. Rigsdagstidende 1867/68. Tillæg A. Sp. 697-700.
31. Nielsen. Anf. skr. S. 112 og 122.